

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לב, תשמ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מ א י ה א ג מ ו ן - פ ר ו כ ט מ ן

ספרי הנחלת הלשון פאכסניה לענייני לשון

(המשך)

פ ל ש ו ן ע מ ו , לחיים רבין במלאות לו שישים שנה, ערוך בידי רפאל
ניר ובן-ציון פישלר (ירושלים, תשל"ו), 174 עמודים + XVII.
מאמרי הספר פ ל ש ו ן ע מ ו , שהוגש פשי לחיים רבין
במלאות לו שישים שנה, דנים ברובם בענייני לשון וכמעט אינם
עוסקים בהנחלתה באופן ישיר. בספר חמישה עשר מאמרים,
ובסופו רשימת מחקרים בעברית ובלועזית של חתן הספר, חיים
רבין. הרשימה, פנראה, אינה מלאה, שכן פותרתה היא:

מ פ ר ס ו מ י חיים רבין בעברית ובלועזית; אך גם כמות שהיא היא רשימה נכבדה, המעידה על פוריותו של החוקר בתחומים המגוונים של מחקר הלשון העברית והלשונות המקיפות אותה, וכן בתחומים הקשורים להנחלתה.

אדגים את מאמרי הספר הזה בחמישה מאמרים מתחומים

שונים:

מרדכי בן-אשר ז"ל פותב על "שימושי המקור ושם הפעולה במקרא לעומת לשון ימינו". מאמר זה נכתב בעקבות הערת-שוליים במאמר של זאב בן-חיים³ וכן בעקבות דברים דומים של חיים רבין⁴, שנאמר בהם, שההבחנה בין "שם פעולה" לבין "מקור" היא מלאכותית, ובודאי אינה מתאימה ללשון המקרא, ואולי אף לא ללשון ימינו.

בן-אשר במאמרו מבקש לבדוק את השאלה בשתי התקופות שהוזכרו, ולראות אם אמנם חל בידול מורפולוגי ותחבירי מסוים בין שתי הצורות האלה.

את המצב במקרא סוקר בן-אשר על-פי מדקדקי המקרא ג'וניס-קאוטש, פאואר-ליאנדר, ז'ואן, קניג ופ'רגשטרסר. בספריהם מודגמות צורות המקור, שלצורת גזירתם אנו קוראים "שמות-פעולה", ליד צורות, שאנחנו רגילים לכנותן "שם-הפועל". הדוגמאות האלה מאששות את ההערות, שהובאו לעיל בשם בן-חיים ורבין. לא כן, אליבא דמחבר המאמר, בעברית בת-ימינו. בהמשך הוא בודק את

3. לשוננו לה (תשל"א) עמ' 250, הע' 12.

4. משמעויותיהן של הצורות הדקדוקיות בלשון המקרא ובלשון ימינו,

אקדמון (ירושלים, תשל"א), עמ' 53.

"שם-הפועל" בצד "שם-הפעולה" בתפקידים התחביריים של נושא, נושא, נושא, נושא, לואי ותיאור.
 בכל הניסיונות להמיר בתפקידים אלה שמות-פועל בשמות-פעולה המחבר מגיע למסקנה, שגם אם בתפקידים אחדים ההמרה ניתנת להיעשות בצורה חלקית, הרי באחרים אינה אפשרית כלל, לדוגמה: בן-אשר טוען, שבמשפט "ארצו מתנגדת לשימוש בכוח" אי-אפשר להמיר את שם-הפעולה במקור הדבוק (=שם-הפועל). דוגמה נוספת המובאת במאמר: "הוא הכריז על תמיכתו בהסדר מדיני".

הדוגמאות כולן בנויות על מקור שהוא דבוק לל"מ"ד, ולכן אולי ההשוואה של הממצא במקרא לממצא בלשון ימינו אינה נעשית באותו המישור, ובפרט שההשואה במקרא נעשתה לא על פי תפקידים תחביריים ולא על פי ההקשר המקראי, אלא על פי דוגמאות המדקדקים (אם כי בעיקרו של דבר יש צורות מיוחדות במקרא, שאינן קיימות בלשון ימינו). מסקנתו של מחבר המאמר, כי בעברית בת ימינו אכן יש הבדלים תחביריים, ברורים ברוב התפקידים, היא בחלקה הגדול נכונה, אך ההשוואה במקרא אינה מלאה ואינה סופית במסקנותיה.

מאמר בנושא השייך לתורת הסגנון הוא מאמרו של אדוארד לֶבְנֶסְטוֹן, "לקראת סטיליסטיקה השנאתית של האנגלית והעברית". מאמר זה מכון להצביע על שלושה צדדים של הפרוזה המדעית הפורמלית באנגלית ובעברית, המבליטים את התבניות המועדפות בכל שפה. מדובר כאן על בחירה והעדפה לא מצד הטקסט, או הטמפרמנט של הדובר, אלא מצד אופייה של השפה. כיוון חשוב זה בחקר השיח (discourse) עדיין אינו

מבוסס לגמרי, ולְכַנְסֵטוֹן בא להביא הנחות, הנשענות על עבודתו וניסיונו בתרגום פרוזה מפל הסוגים מעברית לאנגלית ועל מחקר מדויקדק משה של אותם הטקסטים. הוא מעלה כמה השערות על העדפות של העברית לעומת האנגלית: 1. בעברית מעדיפים את החזרה והעדפות, ואילו באנגלית את ההרמזים האנאפוריים באמצעות הפינויים. 2. בעברית עדיף המוחשי, הספציפי והלא-מטאפורי (הנחה זו נראית לי מוזרה, שכן היא כללית מדי ונראית קשורה בפותב ולא בשפה, ואולי התכוון מחבר המאמר לשימוש של קלישאות ולא של מטאפורות?); 3. באנגלית משתמשים יותר ב"משפטים כבדים" מאשר בעברית; הפונה כאן לשימוש בנושא בעל לנאים, תמורות ומאמרים מוסגרים שנצמדים אליו, המסתיים ב"נושא קצר ופשוט". 4. באנגלית שכיחה יותר לשון ההמעטה מאשר בעברית (כאן אולי יש לבדוק, אם אין אלה מוסכמות חברתיות של תקופה מסוימת, שהשפיעו באותה התקופה על סוג זה של תופעה). 5. באנגלית מרבים יותר להשתמש במבנים סבילים מאשר בעברית. השערה זו תמצא ודאי נכונה בנוסחאות כתובות המושפעות מצד מתקני הלשון, אך קשה, כך נראה לי, לדבר על כך בהכללה. 6. בעברית מרבים יותר להשתמש בזוגות של מלים נרדפות מאשר באנגלית (אולי יש לקשר השערה זו להשערה מס' 1, המדברת על הנטייה לחזרה שפעברית). 7. האיחוי שכיח יותר בעברית מאשר באנגלית. השערה זו נראית נכונה מנקודת המבט הנורמטיבית, שלפיה העברית נחשבת לשפה, שבמקורותיה היא פאראטאקטית, וכך יכתבוה ההולכים בדרך מורי הלשון (ריגור, למשל, תבע מתלמידיו כתיבה פאראטאקטית), אך גם אותה יש

לבדוק הלכה למעשה בכתיבה הפורמלית על פי נושאים, טמפרמנט היוצר וכו'. לְכַנְסֵטוֹן זהיר במסקנותיו ומדגיש, שאת כל ההשערות האלה עדיין יש לבדוק היטב, ובדיקה זו תועיל לחקר השיח והרצף שלו.

מאמרו של רפאל ניר "שקיפות לשונית ושקיפות פסיכו-לשונית בעברית החדשה" נוגע בנושא הסמנטיקה במגעו עם גורמים פסיכולוגיים. תחילה המחבר מגדיר "מלה שקופה" ("אם אפשר להצביע על סיבה כלשהי לתצורתה של מלה או לדרך השימוש בה, אזי נאמר שהיא "שקופה"), למשל ר ש מ ק ו ל , או מלים אנומטופאיות, ועובר אח"כ לדון בסוגי השקיפות. הוא מחלק את המלים השקופות לשלושה סוגים: בעלות שקיפות פונולוגית (מבוססת על הגאים), בעלות שקיפות מורפולוגית (מבוססת על תצורה) ובעלות שקיפות סמנטית (מבוססת על התוכן, שמפיקים כל המרפיבים יחד). בשקיפות המורפולוגית ניר כולל את התצורה של ההרפבים, ובשקיפות הסמנטית של המשמעים הנובעים מהצטרפות הרכיבים; תוכן העולה מהתקשרות הרכיבים של הסינטאגמה, שאינה הרפב (פמו "רגל שולחן"), אף הוא קשור לשקיפות הסמנטית ולתהליך יצירת מטאפורות. "חדר-אוכל", למשל, הוא צירוף בעל שקיפות מורפולוגית, ו"גלגל-שיניים" שקוף מן הבחינה הסמנטית, בהיות רכיבו השני בעל משמעות מושאלת לעבר מעתק סמנטי.

דבר נוסף, שהמאמר עוסק בו, הוא הצד הלשוני-פסיכולוגי והמוטיבציה הלשונית המונחת בבסיס השקיפות. מידת

השקיפות או האטימות של הצירוף הלשוני נובעת פעמים הרבה מאופי הסופיקט הנוקט אותו. התלות של השקיפות בגורם הפסיכו-לשוני מתגברת עם היטשטשות השקיפות הלשונית הראשונה במשך השנים. פעלים, ששורשיהם היו שקופים בעבר בעיני ציבור מסוים, נעשים אטומים לגבי הדורות הבאים, להוציא את הבקאים בלשון המקורות. כך קרה לשורש, הארמי במקורו, "כמן", ונמצא שהמלה "להכמין" אינה שקופה בעיני דוברים רבים.

לעתים המלה נראית שקופה משום אטימולוגיה מוטעית, הנובעת דוקא מחוסר ידיעה לשונית של הדובר, אך הוא עומד על משמעותה בשל דמיונה המקרי למלה אחרת, למשל דמיונה של המלה מסכה למלה mask האנגלית⁵.

מכל האמור יוצא, שבפועל השקיפות לשונית היא מוחלטת, השקיפות הפסיכו-לשונית היא מושג יחסי, התלוי ברקע הקוגניטיבי של האדם.

להלן ניר עומד על התועלות העשויות לצמוח מהפרת סוגי השקיפות: למחדש המלים ולמורה לשון. זה אף יקבע על פי מידת השקיפות הפסיכו-לשונית את מידת תשומת הלב, שיש להשקיע ביחידה מילונית ואת אפשרות הצגתה באמצעות מושגים נוספים בשפה העברית או בלועזית, המשאילה ממליה ומאצילה ממשמעויותיה הנוספות על השפה העברית.

5. [דמיון "מסכה" למלה הלועזית אינו מקרי; הוא שגרם למלה המקראית לקבל הוראה חדשה זו. עי' "האטימולוגיה העממית" מאת גב"ע צרפתי, לשוננו לעם רכ"א, עמ' 17].

ראובן סיוון כותב מאמר בשם "הדיבור העברי והסגנון הירושלמי", ובו הוא מעלה את הדרך החדשה, שנוצרה בארץ במאה הי"ט בהחייאת הדיבור העברי. הדיבור מתחיל לסטות מתבניות הלשון הקפואות, ונוצר סגנון חדש, המכונה "הסגנון הירושלמי". תחילה הסגנון הזה מתקבל בברכה ובשמחה; למשל, י"ח רבניצקי שולח מאודיסה דברי התפעלות לסגנון החדש בסוף מאמרו ("המגיד" 1889) "הבו לנו קוראים", בן-יהודה בארץ משבח את הסגנון הזה מהיותו ארץ-ישראלי, "חכמת לשון ירושלמים". אבל אותו סגנון עצמו מעלה את קצפם של המתפעלים הראשונים, והם מנגדים אותו לסגנון המקורות, המצוי פה הרבה ביצירתו של מנדלי, למשל. בשנת-היובל לועד הלשון — ת"ש (1940) — סיכם דוד ילין את המחלוקת הזאת, מניעיה ותוצאותיה בציינו את התגובה הקשה של היהודים מחוצה-לארץ, שגינו את המחדשים היושבים בירושלים וכינו את מוסדם "פבריקה של מלים". בסופו של דבר, ציין ילין, ניצחו המחדשים ונוצחו המקטרגים, שאף הם היו זקוקים למלים החדשות ביצירתם העברית ובתרגומים משפות אחרות.

ראובן סיוון מסכם את המאמר באמרו, שהמתח בין דוברי השפה לכותביה לא פג עד היום. אמנם עצם "הסגנון הירושלמי" לא הגיע לכלל גיבוש; אך הסופרים החדשים, שבאו לארץ ישראל ויצרו בה, בִּרְנָה, גִּנְסִין, שופמן וחבריהם, הם שהצליחו להתיר את המלים החדשות לתוך הסגנון החדש של הספרות, אף הוסיפו להרחיב את השפה ולקדם את התהליך הנמשך עד היום.

אסיים את הסקירה על מאמרי הספר כל שון עמו במאמרו של בן-ציון פישלר "הסופלציה ומקומה בהוראת שפה נוספת". אע"פ שייעודו של המאמר הוא מתודי, גם מבחינה בלשנית חשובה העלאת עניין הסופלציה, או ה"תשלים" במונחו של פישלר. הכונה לשימוש "משלים" של שני פסיסים מילוניים, שאינם עומדים בקשר גיזרני (היסטורי) ישיר, אבל מתפקדים בתוך השלמה הדדית (על-פי הגדרתו של משה גושן-גוטשטיין)⁶. הפונה לזוגות כמו: איש-אישה, אב-אם, חמור-אתון וכו' (אמנם באיש-אישה יש קשר מקרי-חיצוני, כדרך השקיפות הפסיכו-לשונית שנוצרת אצל הדובר, וראה מאמרו של ניר לעיל). סוג אחר של תשלים הוא, כאשר אפשרית להלכה מערכת גיזרנית, למשל: גבר-גברת, אדון-אדונית, אך הדובר משלים את הזוג על פי המערכת המשמעתית: גבר-אישה, אדון-גברת; דברים דומים קורים במערכת הפועל: אמר — יגיד/יאמר, ו"יאמר" עובר לרובד הגבוה יותר, ואילו "הגדתי" שייך ללשון הילדים: הגדתי אותו למורה. התשלים נפוץ גם ביצירת בידולים למנוע טעויות הבנה; למשל, רוצים להימנע מלשון "יכול" בעבר, ונוקטים "היה יכול" (כדי שלא לבוא לידי טעות נפוצה — *יכל). תופעות אלו, כקודמות, כלליות ומשותפות לשפות המדוברות. פישלר מציע, שבמילונים יירשמו בצד כל ערך גם התשלימים שלו כדי למנוע טעויות גסות או תרגומים בלתי-נכונים משפות אחרות.

(הסיום יבוא)

6. מבוא למילונאות של העברית החדשה (ירושלים תל-אביב תשכ"ט), עמ' 220.